MAHMUD ZAMAXSHARIYNING HIKMATLARIDA DINIY MANBALARDAN IQTIBOS KELTIRISH USULLARI

Muxamedxodjayeva Sanobar Abdujalilovna,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tayanch doktoranti,
“Xadichai Kubro” ayol-qizlar o‘rta maxsus
islom ta’lim muassasasi o‘qituvchisi
e-mail: sanobarnote13@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Zamaxshariy hikmatlarida Qur’on oyatlari va hadis matnlaridan olingan iqtibos usullari haqida ma’lumot beriladi. Allomaning pand-nasihatlar va hikmatlardan iborat axloqiy qarashlarini tinglovchi(o‘quvchi)ongiga singdirishda muqaddas manbalarning o‘rni, iqtiboslarning shakl va mazmun jihatidan matnga singdirilish mexanizmlari ochib beriladi.
Kalit so‘zlar: *hikmat, iqtibos, oyat, hadis, shakl, mazmun, o‘zlashma, nasr.*

Abstract. This article provides information on the methods of quoting verses from the wisdom of Mahmud Zamakhshari. It also discusses the role of sacred sources in instilling in the listener the moral views of the scholar, consisting of advice and wisdom.
Keywords: *wisdom, quotation, verse, hadith, form, content, assimilation, prose.*

Islom madaniyatiga ulkan hissa qo‘shgan, xususan, mintaqa ilmiy-ma’naviy hayotida muhim o‘rin egallagan, “arabu a’jamning ustozi” nomi bilan tanilgan Mahmud Zamaxshariy turli sohalarda asarlar yozgan bo‘lib, hozirda olimning to‘qsonga yaqin asarlar yaratganligi ilmiy tadqiqotlar natijasida ma’lum bo‘ldi. Mahmud Zamaxshariyning lug‘atshunoslik, arab tili gramatikasi, tafsir, hadis, fiqh, usul ilmi kabi ko‘plab asarlari bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, axloqshunoslikka oid asarlari ham mavjud. Ushbu asarlar o‘zida bir qancha badiiy san’atlarni mujassam etganligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa allomaning o‘z fikrini bayon etishda muqaddas manbalarga ko‘plab murojat etganini ko‘rishimiz mumkin. Adabiyotda bunday san’atga iqtibos san’ati deb nomlanadi.

Masalan, “Navobig‘u-l-kalim” nomli mo‘jazgina, hikmatlardan iborat, axloqshunoslikka oid bo‘lgan risolasida oyat va hadislarga murojat bir necha usulda bo‘lganligi kuzatiladi. Allomaning ushbu asarida 40 dan ortiq o‘rinda iqtibos san’ati qo‘llangan bo‘lib, shulardan 30 ga yaqini Qur’on oyatlaridan, 20 ga yaqini hadis sharifdan olingan. Bunda alloma ba’zi o‘rinlarda oyat va hadisni qisman yoki to‘liq holda aynan keltiradi va oyat yoki hadisning asl ma’nosini saqlagan bo‘ladi yoki o‘zlashtirgan bo‘ladi. Shuningdek, ba’zi joylarda aynan keltirilgan oyat yoki hadisning asl ma’nosini saqlab qolgan holatda jumlalar o‘rinini almashtirgan yoki shaklini biroz o‘zgartirgan bo‘ladi. “Navobig‘u-l-kalim”da ham aynan shu turi ko‘proq uchraydi. Ushbu maqolada shu turdagi ba’zi misollarni tadqiq qilamiz.

Masalan, yaxshi amal qilishda e’tiqod to‘g‘ri bo‘lishi zarurligi haqida bunday deyilgan: Buzuq e’tiqod ila amal qilinar, bu amal sarobu kulga o‘xshar. [1, 123b. Navobig‘u-l-kalim, qo‘lyozma № 763]

Bu iborada Qur’on karimdagi: “Kufr keltirganlarning amallari sahrodagi sarobga o‘xshar...” (Nur surasi, 39-oyat.) va مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُواْ بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ... “Robbilariga kufr keltirganlarning amallarining misoli, xuddi bo‘ronli kunda shamol uchirib ketgan kulga o‘xshaydir” (Ibrohim surasi, 18-oyat) oyatlaridan iqtibos olgan.

Bu hikmatda ishlatilgan iqtibos ayni oyatlardagi mazmunni ifodalab turibdi. Shuningdek, bu hikmatda Nur surasining 39-oyatidagi كَسَرَابٍ أَعْمَالُهُمْ “amallari sarobga o‘xshar” iborasida bir oz o‘zgarish mavjud. (oyatning to‘liq ko‘rinishi yuqorida o‘tdi) Oyatdagi “o‘xshar” lafzi arab tilidagi “o‘xshar”, “kabi” ma’nosini ifoladalovchi “ك” (kaf) harfi bilan berilgan bo‘lib, alloma uni xuddi shu ma’noni beruvchi مشبه “o‘xshar” lafziga o‘zgartirgan. Oyatdagi “kufr keltirganlar” so‘zi esa shu ma’noga yaqin “buzuq e’tiqod qiluvchilar” so‘ziga almashtirilgan. Bundan tashqari “amallar” hikmatda birligi bo‘lgan “amal” ko‘rinishida kelgan. Hikmatda kelgan رَمَاد (kul) lafzi esa “Ibrohim” surasining 18-oyatidan olingan. Demak, hikmatdagi lafzlarda o‘zgarishlar kuzatilsada “Nur” surasining 39-oyati va “Ibrohim” surasining 18-oyatidagi ma’nolarni bir hikmatda mujassam etgan. Bu esa muallifdan yuksak mahoratni talab qiladi.

Demak, kishi qilayotgan amallari Parvardigorining huzurida qabul bo‘lishi, uning sababidan ajr-u mukofotlarga muyassar bo‘lishi uchun, avvalo, e’tiqodi sof bo‘lishi zarur, aks holda qilgan yaxshiliklari sahrodagi sarobga o‘xshab qoladi. Ma’lumki, cho‘ldagi tashna odamga uzoqdagi sarob suv bo‘lib ko‘rinadi. Suv deb o‘ylab sudralib bo‘lsa-da yetib borganida, hech narsa yo‘q bo‘ladi. Bunda alloma e’tiqodi buzuq kishi u qilganman, bu qilganman deb, yaxshiliklarini sanab, maqtanib yurishi befoyda ekani, sahrodagi sarob yoki shamol sochib yuborgan kul kabi ahamiyatsiz narsaga aylanishini ifoda etgan. [2, 70]

Iqtibos nasr yoki she’rda Qur’oni karim yoki hadisi sharifdan biror narsaning qayerdan olinganini ko‘rsatilmagan holatda keltirilishidir. U biroz o‘zgartirilgan bo‘lishi mumkin.[3, 200; 5, 723] Demak, bu ta’rifga ko‘ra iqtibos uchun olingan jumla qayerdan olingani ko‘rsatilmagan bo‘lishi shartligi hamda biroz o‘zgartirish mumkinligi ma’lum bo‘ladi. Oyat va hadis so‘zlarini juz’iy o‘zgarishlar bilan she’rda keltirish usulini Atoulloh Husayniy iqtibos san’atining bir turi deb, hisoblaydi ammo Koshifiy buni alohida san’at – aqd deb ataydi. Atoulloh fikri bo‘yicha aqd (arab. – tugun bog‘lamoq, javohirlarni ipga tizish) nasr javohirlarini nazm rishtasiga tizmoq bo‘lsa, Koshifiy iqtibos va aqd o‘rtasidagi tafovut haqida shunday yozadi: “Iqtibos – Qur’on (oyatlari) va hadisni aynan keltirishdir va aqdda so‘z o‘zgartiriladi. [4, 40.] Ko‘rib turganimizdek, alloma yuqoridagi hikmatda iqtibos olishning aynan shu usulidan istefoda etgan.

Yana bir misolda Zamaxshariy fosiq insonlarning oqibati qanday bo‘lishi haqida ogohlantirib deydi: “Fosiqlar uchun qaynoq suv va yiringdan boshqa do‘st yo‘q”. [1, 123b.]

Ushbu hikmat Qur’oni karimdagi Na’ba surasining ushbu: إِلَّا حَمِيما وَغَسَّاقا “Faqat qaynoq suv va yiringnigina (toturlar)!” 25-oyatidan hamda Sod surasining: هَٰذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ “Mana buni tatib tursinlar, qaynoq suv va yiringni!” 57-oyatidan olingan ammo hikmatda oyatda kelgan so‘zning o‘rni almashgan. Ya’ni aslida ikki oyatda ham dastlab حَمِيمٌ (qaynoq suv) so‘ngra غَسَّاقٌ (yiring) so‘zi kelgan bo‘lib, alloma avval غَسَّاقٌ keyin حَمِيمٌ ni keltirilgan. Buning sababi, asar nasrda, saj’ va tajnis uslubida yozilgan. Muallif saj’ va tajnis uslubiga ko‘ra hikmatning birinchi qismidagi ya’ni ما للفساق من حميم oxirgi so‘ziga rioya qilib, ikkinchi jumlada oyatdagi so‘zning o‘rnini almashtirgan. Birinchi jumlaning oxiridagi حميم “do‘st” ma’nosini ifodaylaydi va bu jumlaning ma’nosi “Shuaro” surasining ولا صديق حميم “Biron qadrdon do‘st ham yo‘q” oyatidan olingan. Ikkinchi jumlaning oxiridagi حميم qaynoq suv ma’nosida kelgan va tajnisi tom san’atini qo‘llangan. Shuningdek, bu o‘rinda oyatdagi إِلَّا (magaram, faqatgina) so‘zi

ma’nodosh bo‘lgan غير (boshqa) bilan ifodalangan. Bu o‘rinda ham shaklan biroz o‘zgarishlar topilsada ma’no jihatidan asl mazmun saqlanib qolganini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Mahmud Zamaxshariyning “Navobig‘u-l-kalim” asari mo‘jazgina bo‘lishiga qaramasdan badiiy san’atlarning bir qancha turlaridan foydalanilgan. Jumladan asarda oyat va hadislardan iqtibos olishlikda bir qancha uslublardan unumli foydalanilganligi mazkur risolaning badiiy barkamolligini ta’minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navobig‘u-l-kalim, qo‘lyozma № 763, 123b.
2. S.Muxamedxodjayeva. Alloma Mahmud Zamaxshariy va uning ijodiy faoliyati. O‘zbekiston til va madaniyat. Adabiyotshunoslik jurnali /2025/2.
3. S. Rustamiy. O‘rta asrlar balog‘at ilmida tilshunoslikka oid qarashlar. Toshkent, “Zilol buloq”, 2019.
4. O.Davlatov. Alisher Navoiy she’riyatida Qur’on oyatlari va hadislarning badiiy talqini. Aftoreferat. Samarqand, 2017;
5. 2013. التفتازاني. المطول شرح تلخيص مفتاح العلوم للقضاوي. لبنان.
6. 1999. على جارم. مصطفى امين. البلاغة الواضحة. القاهرة.
7. N.Jabborov. Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi. Dissertatsiya.
8. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri hilol. Toshkent, “Sharq” nashriyot matba, 2008.